

(نوآوری در هنر خاتم کاری دوره صفوی و قاجار)*

سمیرا عرب¹، غلامعلی حاتم²

کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، ایران¹

استاد دانشگاه، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، ایران²

آدرس پست الکترونیک (shamira1362@gmail.com)

چکیده

هنر خاتم کاری از جمله هنرهای سنتی و ملی سرزمین ایران، که پیشینه آن با استناد به رحل چوبی موجود در موزه متروپولیتن به دوره ایلخانان باز می‌گردد. پژوهش پیش رو با استفاده از روش‌های تحلیلی-تطبیقی به بررسی تحولات بنیادی، ابداعات و نوآوری‌های آثار خاتم کاری دوره صفوی و قاجار پرداخته و مقایسه بین برخی آثار باقی مانده از این دو دوره دارد. بر بستر مطالعات انجام شده در این پژوهش، تبیین شاخصه‌ها و مؤلفه‌های نوآوری و خلاقیت در تکنیک و روش‌های ساخت و... هر دو دوره مهیا گردید. نتایج حاصل از مطالعات این پژوهش، ضمن مشخص شدن تکنیک‌های جدید در طرح و نقش، مواد و مصالح اولیه، تشابه، افتراق و نمود آن در آثار می‌باشد؛ همچنین تأثیرات متقابل آن‌ها مورد ارزیابی قرار گرفته و سعی در شناسایی هویت ملی این هنر می‌نماید. روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و میدانی می‌باشد.

واژگان کلیدی: خاتم کاری، خاتم‌سازی، خاتم کاری دوره صفوی، خاتم کاری دوره قاجار، نوآوری در خاتم کاری

* این مقاله، برگرفته از رساله کارشناسی ارشد سمیرا عرب رشته پژوهش هنر دانشکده هنر و معماری با عنوان " بررسی تطبیقی زیباشناسی نقوش خاتم کاری دوره صفوی و قاجار"، به راهنمایی دکتر غلامعلی حاتم است.

Innovation in inlaying of the Safavid and Qajar period

Samira, Arab¹; Gholamali, Hatam²

Master of Arts, School of Art and Architecture, Islamic Azad University, Iran¹;

Abstract

Inlaying is one of the traditional - national art of Iran that is dated to Ilkhanid period documented by wooden Rahl existing in metropolitan museum. This Research is paid to fundamental developments, contribution and innovation inlaying of Safavid and Qajar period by using comparative analytical methods. Comparison between works extant of these two period is done. In the context of this study, explanation of characteristics and components innovation and creativity in technique and manufacturing methods was prepared in both period. The result of this research is explanation of raw materials, similarity and segregation, appearance in works meanwhile diagnosis of new technique in plan and pattern; Also interactions is evaluated and it is tried to identify the national identity of this art. The method of gathering data is, library and fieldwork.

Keywords: *Inlaying, inlaywork, Safavid period inlaying, Qajar period inlaying, innovation in inlaying*

1-مقدمه

با توجه به میزان اهمیت هنر خاتم‌کاری در باب هنرهای سنتی و ملی و با استناد به آثار باقی مانده از این هنر، پرداختن به موضوع شناسایی، معرفی و تطبیق دوره‌های پر اهمیت آن، حائز اهمیت می‌نماید. مقاله حاضر در پی یافتن شاخصه‌های نوآوری و خلاقیت در آثار خاتم‌کاری دوره صفوی و قاجار و تبیین مؤلفه‌های کیفیت در ساخت، نوآوری در رنگ، استفاده از مواد اولیه و ... می‌باشد. علت انتخاب این دو دوره از هنر خاتم‌کاری را می‌توان به اختصار چنین بیان نمود، هنر دوره صفوی اوج فرهنگ و هنر ایران و خلق آثار بی‌مانندی در هنر از جمله هنر خاتم‌کاری بوده است؛ دوره قاجار که ادامه دهنده‌ی سبک‌های پیشین از جمله دوره صفوی بوده، به مدد خلاقیت هنرمندان شاهد نوآوری در بسیاری از هنرها از جمله خاتم‌کاری هستیم. با بررسی تحلیلی- تطبیقی پیش رو، شباهت‌ها و اختلافات هنر خاتم‌کاری بررسی و در نهایت به ذکر نقاط قوت و نوآوری و خلاقیت دوره قاجار پرداخته شده است. به دلیل انتشار نیافتن تصاویر و اطلاعات از آثار بی‌نظیر هر دو دوره در کتاب‌ها و منابع کتابخانه‌ای و در دسترس نبودن آن‌ها در مطالعات میدانی، متأسفانه تصویری از برخی آثار ارائه نشد و تنها به ذکر اسامی آن‌ها بسنده کردیم. لازم به ذکر است آثار ذکر شده در این مقاله از شاخص‌ترین‌ها و به عنوان آثاری که نماینده و مظهر روشن این هنر در هر دو دوره بوده، مورد بررسی قرار گرفت. پژوهش حاضر در سه بخش تنظیم شده است؛ در ابتدا تعریف هنر خاتم‌کاری (با استناد به منابع و فرهنگ‌های لغات) و همچنین تعریف نگارنده، تاریخچه کلی و مواد اولیه بیان شده است. سپس خاتم‌کاری دوره صفوی و قاجار و آثار شاخص هر دوره ذکر شده است. در ادامه تبیین، تحلیل و تطبیق نوآوری و خلاقیت در هنر به ویژه در هنر سنتی با تأکید بر هنر خاتم‌کاری با استناد به آثار به جای مانده از این دو دوره صورت گرفته است. بر اساس نتایج به دست آمده، نگارنده می‌کوشد تا با گذار از این مطالعه تحلیلی- تطبیقی و بررسی نمونه‌های شاخص گامی در راستای شناخت بیش از پیش هنرهای سنتی و ملی به ویژه هنر خاتم‌کاری برداشته و با بیان مؤلفه‌های نوآوری و خلاقیت، ابهام در برهه‌ای از تاریخ این هنر را باز نماید.

1-1 پیشینه تحقیق

در بررسی اسنادی و کتابخانه‌ای هنر خاتم‌کاری آثار اندکی در دست است که بیشتر آن‌ها به معرفی این هنر در دوره‌های تاریخی اشاره‌ای کوتاه نموده‌اند. برای نمونه، طه‌پوری (1365) در "هنر خاتم‌سازی در ایران" در کنار تعریف مختصر و تاریخچه کوتاه این هنر در ایران، به روش کار و ذکر برخی از نمونه‌ها پرداخته است. در کتابی دیگر از روزی طلب و جلالی (1382) در "هنر خاتم" علاوه بر ذکر تعاریف این هنر در فرهنگ‌ها و تاریخچه آن در زمینه مواد اولیه مصرفی و اشاره به نقوش بر روی آثار به جای مانده می‌نماید. در بسیاری از دایره‌المعارف‌ها و فرهنگ‌های لغات تعریفی از خاتم و خاتم‌کار و واژه‌هایی در این باره آمده که به نظر در مواردی تعریف جامع و کاملی نبوده و پس از نگارش آن‌ها، تعاریف جامع‌تری بهتر است به آن‌ها اضافه شود. شاید بتوان اظهار داشت در هیچ یک از آن‌ها نه تنها تعریف جامعی نمی‌تواند نیاز هنرمند و پژوهشگر امروز را برآورده سازد، لیکن در مبحث تاریخی نیز از دوره‌ی پر اهمیت هنر خاتم‌کاری قاجار با عنوان دوره‌ی زوال و نابودی این هنر یاد شده است. بر اساس مطالعات نگارنده این جستار، در منابع و مراجع فارسی اثر قابل توجهی در این راستا به چشم نمی‌خورد. برخلاف پژوهش‌های پیشین، در این مقاله تلاش بر آن بوده علاوه بر تبیین دوره‌های اوج و فرود و تطبیق دو دوره مهم از این هنر به گونه‌ای مستقل و با نگاهی جامع بر تمامی ابعاد یک اثر خاتم‌کاری همچون فرم، محتوا، نوآوری، تشابهات و ... بررسی کند.

1-2 روش تحقیق

با توجه به بررسی‌های به عمل آمده می‌توان گفت تاکنون تحقیق جامعی در مورد ارزیابی و مقایسه خاتم‌کاری دوره صفوی و قاجار مشاهده نشده است. به طور کلی مقالات و نوشتارهایی که در این زمینه موجود است عموماً به معرفی این هنر و سیر تاریخ آن پرداخته و کمتر توجهی به تحلیل و توصیف تطبیقی میان این دو دوره به عنوان دو دوره پر اهمیت این هنر شده است. این مقاله با نگاهی جدید و با روش تطبیقی و مبتنی بر نگاهی تحلیلی-توصیفی با استناد به منابع کتابخانه‌ای و میدانی به صورت مشاهده مستقیم، ابتدا نمونه‌ها بررسی و شناسایی شده، سپس از طریق تطبیق و تحلیل آن‌ها شرح کامل داده شده است؛ اهم نوشتار این مقاله بر اساس تحقیقات میدانی و به صورت مشاهده و تحلیل انجام شده است.

2- هنر خاتم‌کاری

1-2- تعاریف

در مورد معنا و مفهوم هنرمند "خاتم‌کار" و هنر "خاتم" می‌پردازیم به تعاریف موجود در فرهنگ‌ها و کتاب‌های لغت:

-در لغت‌نامه‌ی دهخدا تعریف "خاتم"، ذیل تعریف "خاتم‌ساز" و "خاتم‌کار" آمده است:

خاتم‌سازی. [تَ] (ن ف مرکب) آن‌که پاره‌های استخوان را در چوب با نقش و نگار بنشاند.

خاتم‌سازی. [تَ] (حامص مرکب) عمل خاتم‌ساز. نشانیدن پاره‌های استخوان با نقش و نگار در چوب.

خاتم‌کار. [تَ] (ص مرکب) آن‌که خاتم‌کاری کند. خاتم‌ساز. کسی که کار او خاتم‌کاری است.

خاتم‌کاری. [تَ] (حامص مرکب) نشانیدن استخوان در چوب با نقش و نگار. خاتم‌سازی. رجوع به خاتم‌بندی و خاتم‌سازی شود.

خاتم‌بندی. [تَبَ] (حامص مرکب) عمل خاتم‌بند. خاتم‌کاری. رجوع به خاتم و خاتم‌کاری شود (دهخدا، 1373: 9267).

- در لغت‌نامه‌ی معین تعریف "خاتم" چنین آمده است:

خاتم: ختم‌کننده. پایان، عاقبت.

خاتم بستن: توسط عاج و استخوان شتر و غیره نقوش و گل‌هایی بر سطح چیزی ایجاد کردن؛ خاتم‌کاری کردن (معین، 1387: 496).

-در دایره‌المعارف فارسی، تعریفی از "خاتم‌کاری و خاتم‌سازی" به این مضمون آورده شده است:

«هنر آراستن سطح اشیاء، به صورتی شبیه موزاییک، با مثلث‌های کوچک. طرح‌های گوناگون خاتم همواره به صورت اشکال منظم هندسی بوده است. این اشکال هندسی را با قرار دادن مثلث‌های کوچک در کنار هم نقش‌بندی می‌کنند. مثلث‌ها را از

انواع چوب و فلز و استخوان می‌سازند. هر چه مثلث‌ها ریزتر و ظریف‌تر باشند، خاتم مرغوب‌تر است. در یک طرح خاتم، برای ساختن کوچک‌ترین واحد هندسی، حداقل سه مثلث و برای بزرگ‌ترین آن، حداکثر چهارصد مثلث به کار می‌رود» (مصاحب، 1345: 873).

به طور کلی هنر خاتم‌کاری مشتمل بر خاتم‌سازی و خاتم‌چسبانی است؛ شاید این تعریف به معنای اصلی و فعل کار نزدیک‌تر از بقیه تعاریف در منابع نامبرده باشد:

خاتم‌سازی عبارت از برش، پرداخت و سوهان‌کاری مواد اولیه و کنار هم قرار دادن آن‌ها بر اساس یک طرح هندسی به وسیله‌ی چسب و بستن آن‌ها با نخ و در نهایت تشکیل قامه خاتم است. خاتم‌ساز برش‌های خاتم را از قامه به دست آورده و در اختیار خاتم‌چسبان قرار می‌دهد.

خاتم‌چسبانی نصب برش‌های به دست آمده از قامه خاتم، روی اشیا چوبی به کمک چسب سرد یا سريشم گرم می‌باشد. خاتم‌چسبان پس از مراحل پرداخت، نوعی پوشاننده به عنوان محافظ مانند پلی‌استر روی اثر نهایی می‌باشد.

2-2- تاری‌خچه خاتم‌کاری در ایران

از جمله هنرهای سنتی و ملی هنر خاتم‌کاری می‌باشد که با استناد به اثر موجود در موزه متروپولیتن پیشینه آن به دوران ایلخانان باز می‌گردد. این اثر (رحل چوبی) منبت و مشبک و خاتم‌کاری با ابعاد 130×41 cm است که در موزه‌ی متروپولیتن نیویورک نگهداری می‌شود. حاشیه‌های آن با خاتم‌های صرفاً چوبی بسپاده ساده (فاقد آلیاژ و استخوان) تزیین گردیده است. بر روی این اثر تاریخ ساخت و نام سازنده به شیوه‌ی حکاکی، حک شده است.

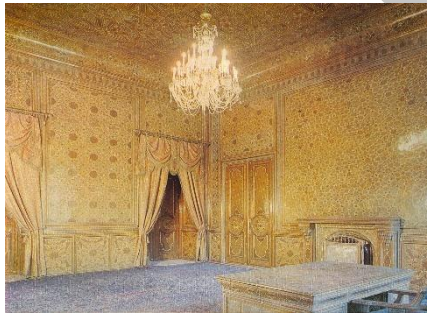
خاستگاه هنر خاتم، شهر شیراز بوده که هنوز هم از متداول‌ترین صنایع دستی آن شهر به شمار می‌رود. در دوره صفویه با انتخاب شهر اصفهان به عنوان پایتخت، هنرمندان از اطراف و اکناف ایران در این شهر گرد هم آمدند، هنرمندان خاتم‌کار نیز از این قاعده مستثنی نبودند و با عزیمت به این شهر باعث رونق و رواج این هنر گردیدند. در حال حاضر شهر اصفهان در زمره یکی از شهرهایی است که دارای بیشترین تولیدات خاتم‌کاری در ایران محسوب می‌گردد، البته نه با کیفیت مطلوب.

«پادشاهان صفوی هنر خاتم را اساساً نوعی هنر تزیینی تلقی و از همین منظر هم به آن توجه می‌کردند. شاید به همین دلیل، هنر خاتم تا حدود زیادی در انحصار طبقه ثروتمند و در جرگه‌ی هنرهای اشرافی قرار گرفته است» (روزی طلب و جلالی، 1382: 55). در عهد زندیه خاتم‌کاری در تزیینات صندوق مقابر ائمه اطهار که بهترین گواه ذوق و قریحه بارور هنرمندان این عصر بود، انجام می‌شد. آثار خاتم‌کاری این دوره از ظرافت و تبحر بی‌مانندی برخوردار است که زمینه ساز شیوه‌های ابداعی در دوره‌های بعدی از جمله دوره قاجار شد. دوره قاجار بر خلاف دوره صفوی که هنر خاتم در انحصار طبقه اشراف و ثروتمندان بود، از انحصار دربار خارج و به کارگاه‌های هنرمندان عادی راه پیدا کرد. سال 1309 خورشیدی با احداث مجموعه‌ی بزرگ هنرهای زیبای کشور در اداره فرهنگ و هنر سابق (اکنون به نام پژوهشکده‌ی هنرهای سنتی سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی تغییر نام یافته) توسعه و رونق در هنرهای سنتی بیش از پیش شکوفا شد. در همین راستا متولیان هنر با تأسیس کارگاه‌های هنرهای ملی و سنتی از جمله کارگاه زری بافی، نگارگری، قلمزنی، خاتم‌سازی، میناسازی، فرش و گلیم و... به پرورش نبوغ هنرمندان و کشف خلاقیت در آن‌ها و ایجاد آثار نوآورانه اهداف خود را پیگیری کردند. تأسیس و راه‌اندازی کارگاه خاتم‌سازی و گردآوری مطرح‌ترین خاتم‌کاران (به سرپرستی مرحوم محمد حسین صنیع خاتم در تاریخ هفتم شهریور ماه سال 1311 خورشیدی) از اتفاقات مهم بود که سبب خدمت عظیم ملی، رونق و توسعه روز افزون این هنر شد. امروزه اعتلای

خاتم‌کاری در دو تالار خاتم‌کاری کاخ مرمر و تالار خاتم‌کاری مجلس شورای ملی به دست استادان توانمند کارگاه نامبرده، صورت آفرینش به خود گرفته است.

2-2-1- خاتم‌کاری تالار خاتم کاخ موزه مرمر در دوره معاصر

بنای تاریخی کاخ موزه مرمر تنها یک مجموعه‌ی معماری زیبا و شگفت‌انگیز نیست، بلکه آینه‌ای است که فرهنگ و هنر هنرمندان معاصر ایران زمین بر پیکره‌ی آن نقشی جاوید نهاده است. ساخت و شروع تزیین خاتم‌کاری این تالار در سال 1314 خورشیدی آغاز شد و به همت جمعی از هنرمندان خاتم‌کاران کارگاه خاتم‌کاری هنرهای سنتی اداره کل هنرهای زیبا انجام شد (شکل 1).

شکل 1: بخشی از فضای داخلی اتاق خاتم تالار کاخ مرمر [9]

2-2-2- خاتم‌کاری تالار خاتم مجلس شورای ملی

یکی دیگر از آثار بی‌نظیر هنرمندان خاتم‌کار، تالار تمام خاتم مجلس شورای ملی سابق در تهران است، خاتم‌کاری این تالار یکی از زیباترین نمونه‌های به جای مانده است و به لحاظ برخورداری از طرح و نقش تازه در زمره تحولات هنرهای ملی دوره‌ی اخیر است. کار ساخت این تالار در سال 1346 خورشیدی آغاز شد (شکل 2).

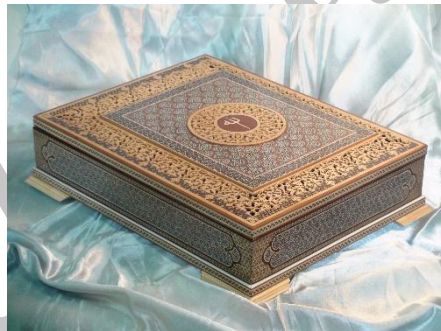

شکل 2: نمای عمومی خاتم‌کاری تالار خاتم مجلس شورای ملی [10]

3-2-2- برخی آثار شاخص هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری

شکل 3: تنبک خاتم‌کاری، اثر: استاد علی نعمت [11]

شکل 4: جعبه خاتم‌کاری (سبک سلجوقی)، اثر: نگارنده [11]

شکل 5: جعبه خاتم‌کاری - تمام خاتم (سیک صفوی)، اثر: نگارنده [11]

2-3 مواد اولیه جهت ساخت خاتم

2-3-1 چوب

بیشترین ماده مورد استفاده در خاتم‌سازی چوب می‌باشد؛ از چوب درختان مختلف نظیر انواع چوب‌هایی به رنگ طبیعی مانند فوفل، عناب، نارنج، شمشاد، افرا و چنار مثلث‌ها تهیه و در خاتم‌سازی استفاده می‌شود. در گذشته از چوب بقم و آبنوس نیز استفاده می‌شد که همراه با چوب فوفل از هند به ایران وارد می‌شدند و امروزه هر سه کمیاب گشته‌اند. هنرمندان برای جبران این کمیابی و دسترسی به رنگ دلخواه با تنوع رنگی (قرمز، سیاه، سبز و ...)، معمولاً مثلث‌هایی از چوب درخت نارنج یا افرا را درون ظرف فلزی حاوی آب و مواد رنگی (طبیعی یا شیمیایی) ریخته و با جوشاندن مثلث‌ها در محلول ذکر شده طی چندین ساعت می‌توان مثلث‌های چوبی رنگی به دست آورد.

2-3-2 آلیاژ برنج

امروزه خاتم‌سازان تنها از آلیاژ برنج در ساخت خاتم استفاده می‌کنند؛ با استناد به آثار معدودی از گذشته مفتول‌های نقره-مس و آلومینیوم نیز گزارش شده است. برای تهیه در ابتدا مفتول‌ها (مقطع گرد) به وسیله‌ی دستگاه نورد به شکل مثلث در می‌آیند. این دستگاه شامل دو غلتک است که یکی در بالا و دیگری در پایین قرار دارد؛ روی غلتک پایینی شیارهایی به شکل مثلث‌های ریز و درشت با کاربردهای مختلف حک شده است. غلتک بالایی نیز سطحی کاملاً صاف و بدون شیار دارد، با عبور مفتول از شیار موجود بر روی غلتک و حرکت محور چرخنده‌ی آن، مفتول به شکل مثلث از دستگاه خارج می‌شود.

2-3-3 استخوان

معمولاً از استخوان ساق دست و پای شتر و گاهی به علت در دسترس نبودن و گرانی آن از استخوان دنده گاو و یا اسب (بسیار نادر) استفاده می‌شود که کیفیت استخوان شتر را ندارد. روش تهیه مثلث‌های استخوانی به این صورت است که پس چربی‌زدایی به مدت چند روز آن را درون آب آهک می‌خیسانند تا زردی استخوان برطرف و رنگ آن سفید شود. پس از این عمل استخوان‌ها را بنا به نیاز به شکل باریک‌های مثلثی برش می‌دهند.

2-3-4 سری شمش / چسب پلی وی‌نیل استات

در گذشته از سریشم گرم (سریشم حیوانی) به جای چسب سرد (پلی وینیل استات) استفاده می‌شد. سریشم گرم یا چسب حیوانی مورد مصرف در خاتم‌کاری، ماده لزج غضروفی شکل است که مستقیماً از بخش‌هایی از بدن حیواناتی مانند گاو، گوسفند به دست می‌آید. طریقه مصرف آن به این صورت بوده که قبل از مصرف تکه‌های سریشم را در آب می‌خیسانند تا کاملاً نرم و خمیری شود، سپس آن را با حرارت غیر مستقیم درون ظرف مخصوص دو جداره (داخل یکی آب و داخل دیگری سریشم) می‌گذارند. امروزه چسب سرد برای چسباندن کلیه بخش‌های خاتم‌سازی و خاتم‌چسبانی کاربرد دارد. راحتی کار با این چسب، قدرت اتصال و مقاومت خوب آن در برابر عوامل محیطی به ویژه رطوبت، این ماده را از نظر خاتم‌کاران در الویت اول قرار داده است.

3- هنر خاتم‌کاری دوره صفوی

در این دوره هنر خاتم نیز مانند کلیه هنرها، از اهمیت خاصی برخوردار بوده و بیشتر در انحصار اشراف و درباریان بود. هنرمندان از جانب حامیان و سفارش‌دهندگان که بیشتر آن‌ها شاهان و شاهزادگان درباری بودند، مورد تشویق بسیار قرار می‌گرفتند. «در زمان صفوی، درهای کاخ‌ها، رحل‌های قرآن، صندوق‌های قبر و صندلی‌ها را خاتم‌کاری می‌کردند. صندوق مرقد علی ابن ابیطالب^(ع) در نجف اشرف ظریف‌ترین شاهکار خاتم‌سازی است، که به دست استاد شیخ‌ساز ساخته شده و از زمان صفوی باقی مانده است. همچنین قسمت‌هایی از صندوق منبت‌کاری مقبره‌ی شیخ صفی در اردبیل از خاتم است. در آن زمان مرکز خاتم‌سازی شهر اصفهان بود، اما بعدها که این هنر رو به انحطاط گذاشت، شهر شیراز یگانه مرکز صنعت خاتم‌سازی شد، و ساختن اشیایی مانند تخته نرد و شطرنج و رحل قرآن و قاب‌های کوچک ادامه یافت» (طهوری، 1365: 18).

تأمل و بررسی دقیق بر آثار این دوره نشان می‌دهد که خاتم‌سازی در این دوره به دو روش متداول بوده است: شیوه نخست، به پیروی از دوره قبل (ایلخانی) بوده که خاتم از قطعات مربع-مستطیل و متوازی الاضلاع ساخته می‌شد که محدودیت رنگی و تنوع مواد اولیه در آن به روشنی دیده می‌شود. شیوه دوم، که به شیوه ابداعی دوره صفویه مربوط است؛ این شیوه گل‌بندی و تهیه قامه خاتم نام داشته، و تا به امروز نیز همین روش مرسوم است. ساخت تک گل‌های خاتم با اشکال هندسی پنج یا هشت ضلعی نیز صورت و شکل تکاملی ساخت خاتم در این دوره است (شکل 6).

شکل 6: خاتم با نقش هندسی ستاره
بخشی از خاتم‌کاری صندوق بقعه شیخ صفی الدین در اردبیل [11]

«تزیین اماکن متبرکه نظیر ضریح و مقابر مقدس، به خصوص قبور ائمه اطهار، انگیزه‌ای مضاعف برای هنرمندان متعهد شد و شوق آنان را برای خلاقیت و ابتکار دوچندان کرد. پدید آمدن همین انگیزه‌ها و تشویق سلاطین این دوره بود که هنرمندان ایرانی دست به خلق آثار ماندگار و بی‌نظیر در طول تاریخ هنر این مرز و بوم زدند و آثاری جاودان از خود بر جای گذاشتند» (بیگی، 1363: 65).

3-1- برخی آثار شاخص در این دوره

- خاتم‌کاری صندوق آرامگاه شیخ صفی الدین اردبیلی در شهر اردبیل.
- خاتم‌کاری درهای مدرسه چهارباغ در شهر اصفهان.
- خاتم‌کاری درهای ورودی امامزاده شاه رضا در شهر قمشه اصفهان.

- خاتم‌کاری صندوق و ضریح مطهر حضرت موسی بن جعفر^(ع) و امام جواد^(ع) در شهر کاظمین.

- خاتم‌کاری صندوق و ضریح مطهر حضرت امام حسین^(ع) در شهر کربلا.

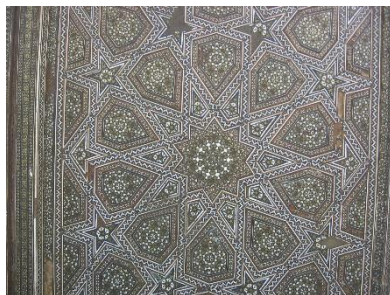
4- هنر خاتم‌کاری دوره قاجار

متأسفانه در منابع اندکی که راجع به هنر خاتم به صورت پراکنده انتشار یافته، دوره قاجار را دوره زوال و رکود هنر خاتم‌کاری یاد کرده‌اند. با انجام تحقیقات میدانی و با مراجعه به آثار باقی مانده موجود در موزه‌ها و تزیینات معماری از این دوره، مشخص خواهد شد که آثاری از این دست و درخور توجه با مؤلفه‌های شاخص کیفیتی، اندک نیستند.

« سلاطین قاجار به تقلید از آثار و کارهای باقی مانده از دوران صفوی با هدف عوام‌فریبی و نه از روی باور، اقدام به تزیین اماکن متبرکه، به‌ویژه قبور ائمه اطهار کردند. این نوع رویکرد عوام‌فریبانه؛ یعنی وسیله قرار دادن یک هنر اصیل برای رسیدن به اغراض و امیال سیاسی باعث انحطاط و گمراهی آن گردید. این نوع برخورد با هنر خاتم، ضربه مهلکی بر پیکر هنر و صنعت خاتم‌سازی وارد آورد و اعتبار و اصالت آن را خدشه دار کرد. هنرمندان خاتم‌کار در مواجهه با انواع مشکلات حرفه خود، دلسرد و سرخورده به گوشه انزوا کشانده شدند. در اواخر روزگار تیره و تار سلطه سلسله قاجار بر این سرزمین تنها چند خاتم‌کار هنرمند در شهر شیراز و اصفهان به این حرفه مشغول بودند» (روزی طلب و جلالی، 1382: 61).

این اظهارات چندان با مراجعه و بررسی آثار به جای مانده از این دوره، سندیت دقیقی ندارد. و می‌توان گفت این نوشتار زمانی به تحریر درآمده که هنوز بسیاری با این هنر آشنا نبوده و آثار این دوره بر نویسنده نمایان نشده است. یکی از نکات حائز اهمیت در هنر خاتم‌کاری این دوره مردمی شدن هنر خاتم‌کاری است، در این دوره در مدارس و کارگاه‌های هنری، خاتم توسط هنرمندان و یا کسانی که تنها اطلاعاتی از این هنر و دستی در ساخت آثار چوبی داشتند، ساخته و به بازار عرضه می‌شد. در این خصوص خاتم‌کاران به خلق و ارائه آثاری با جنبه کاربردی روزمره در کنار آثار فاخر از جمله تزیین صندوق قبور ائمه همت گماشتند. در این زمان مخاطبان طراز اول آثار هنری خاتم‌کاری دیگر درباریان نبودند، و هنرمندان برای عرضه آثارشان از میان مردم عادی علاقه‌مندان را جستجو و انتخاب می‌کردند. در نتیجه آثار نسبت به گذشته با کیفیت کمی پایین‌تر و با کمیت بالاتری به مخاطب و جامعه آن روزگار ارائه می‌شد.

احداث مراکز آموزشی دوره قاجار (مجمع‌الصنایع، مدرسه صنایع مستظرفه و ...) نقش به‌سزایی در خارج شدن هنرها از انحصار دربار و راه یافتن آن میان مردم عادی که تنها علاقه‌مند به انواع هنرها بودند را داشت. در واقع هر شخصی در هر جایگاه اجتماعی می‌توانست به این مدارس راه پیدا کند و شروع به فعالیت هنری، خلق و ارائه آثارش در بازارهای هنری نماید. در تاریخ پر فراز و نشیب همواره این هنر با نام‌لایمات روزگار خویش به سوی تکامل و تعالی حرکت و راه ترقی و خلاقیت را بر خود نبسته است؛ با بررسی آثار خاتم‌کاری درمی‌یابیم که در روند تاریخی این هنر، دوره‌ای را نمی‌توان نام برد که هیچ اثر هنری قابل توجه و شاخص به دست هنرمندان خاتم‌کار، خلق نشده باشد. بنابراین نمی‌توان اظهار داشت که این دوره، دوره تاریک و زوال هنر خاتم‌کاری بوده است؛ هنر خاتم‌کاری در این دوره روال کار هنرمندان دوره صفوی را در پیش گرفته و هنرمندان با اتکا به خلاقیت و نوآوری، آثار ارزشمندی از خود به یادگار گذاشته‌اند (شکل 7).

شکل 7: بخشی از خاتم کاری در عمارت تخت مرمر
نقش شمسه ده، اثر استاد مرحوم محمد جعفر خاتم‌ساز شیرازی [11]

4-1- برخی آثار شاخص در این دوره

- خاتم کاری منبر که در شهر اصفهان ساخته شده و در محل موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.
- خاتم کاری در عمارت تخت مرمر در شهر تهران.
- خاتم کاری درهای خزانه بارگاه حرم عبدالعظیم حسنی^(ع) در شهر ری.
- خاتم کاری منبر تکیه دولت در شهر تهران.

5- نوآوری و خلاقیت

نوآوری به معنی توانایی ایجاد یک فکر نو بوده و در ظهور اولیه خلاقیت مؤثر است. نوآوری فرایند اخذ ایده خلاق و تبدیل آن به محصول و روش‌های جدید می‌باشد. نوآوری، فرایند اخذ ایده خلاق و تبدیل آن به محصول، خدمات و روش‌های جدید عملیات است. خلاقیت نیز به معنای توانایی ترکیب ایده‌ها در یک روش منحصر به فرد یا ایجاد پیوستگی بین ایده‌ها، بیان ایده‌های نو است؛ «خلاقیت درباره ایجاد عقاید جدید، مفاهیم و شیوه‌های تازه می‌باشد که نقطه شروع یک فرآیندی است که در آن یک عقیده به مرحله نوآوری می‌رسد. به تعبیری دیگر خلاقیت یک بخش اساسی از نوآوری است و اگر چه در عمل نمی‌توان این دو را از هم متمایز کرد، ولی می‌توان تصور کرد که خلاقیت منشأ و منبع نوآوری‌ها است.» (ستوده کویری آرانی و آقایی، 1385: 27)

5-1- نوآوری و خلاقیت در هنر سنتی

یکی از عواملی که ممکن است برخی هنر سنتی را عاری از نوآوری و خلاقیت بدانند، مسئله مشق کردن هنر سنتی از روی کار استاد است؛ خلاقیت در هنر سنتی از دل قواعد و اصول سنت بر می‌خیزد. شاگرد در کنار استادش در هنر سنتی در ابتدا دست به آفرینش نمی‌زند؛ تا زمانی مشق می‌کند و الگو ملکه ذهن او شده که بتواند بدون نگاه کردن به الگو با ضوابط خاص دست به خلاقیت بزند. هنر سنتی نه تنها تکراری و الگوبرداری محض نیست بلکه در نوع خود از خلاقیت نیز بهره‌مند

است. خلاقیت در هنر سنتی به معنای خاص و در چارچوب قوانین آن وجود دارد و هنرمند سنتی در چارچوب قواعد و اصول به آفرینش آثار هنری می‌پردازد. بی‌آنکه قواعد مانع خلاقیت و شکوفایی هنر شود. « هنرمند سنتی هنری را خلق می‌کند که نه در رقابت با خداوند بلکه در اطاعت از الگوی الهی است که سنت در اختیار او قرار داده است و کاملاً به این امر آگاه است که این عمل او تقلید از خلاقیت الهی است و هنرمند سنتی با خلق هنر، منطبق و هماهنگ با قوانین کیهانی و تقلید از حقایق عالم مُثل، خود و طبیعت و سرشت خداگونه‌اش را در مقام یک اثر هنری تحقق می‌بخشد» (کوماراسوامی، 1389: 51). هنر سنتی از خلاقیتی سرچشمه می‌گیرد که الهام روحانی را با نبوغ قومی در آمیخته و از قواعد طبیعت هنر پیروی می‌کند. هنر سنتی هنری ذاتاً کاربردی و برای مقصود خاصی ایجاد می‌شود؛ در هنر سنتی ترکیبی از زیبایی و فایده وجود دارد، که سبب می‌شود آثار و اشیا هم زیبا و هم سودمند باشند. همان‌طور که از هنر خاتم‌کاری دوره صفوی نمایان است، زیبایی اثر در اولویت کار هنرمندان قرار داشته است، نقطه مقابل آن در دوره قاجار موضوع مهم کاربردی بودن هنر سنتی به ویژه در آثار خاتم‌کاری مورد توجه هنرمندان و خالقان اثر هنری بوده است. برخی معتقدند هنر سنتی کاربردی است و برای مقصود خاصی ایجاد می‌شود. در واقع به نوعی زیبایی در کنار کاربردی بودن، می‌تواند توأمان از اهداف هنرمند سنتی باشد. در نتیجه هنرمند در سعی و تلاش بوده زیبایی و سودمندی اثرش را با خلق آثاری که جنبه نوآوری و خلاقیت در آن‌ها به روشنی نمایان است، به بیننده و مخاطب اثرش ابراز نماید. در هنر سنتی با دو نوع یا دو سطح خلاقیت مواجه هستیم، یکی هنگامی که یک شیوهی هنری در یک سنت به ظهور می‌رسد و دیگری امتداد و ادامه آن شیوه در طول زمان است؛ شاید بتوان گفت ابداع و خلاقیت در هنر سنتی در ساحت صیانت، وفاداری و احترام به سنت در هنر سنتی اتفاق می‌افتد.

5-2- تطبیق و تبیین نوآوری در هنر خاتم‌کاری

ساخت خاتم در دوره صفوی به شکل تک گل‌های خاتم با اشکال هندسی پنج یا هشت ضلعی رایج بود. نوآوری در نقش و طرح، ظرافت و ریز نقشی خاتم‌های ساخته شده در این دوره نکته حائز اهمیت می‌باشند. هنرمندان این دوره با خلاقیت تمام توانستند با خلق آثار بی‌نظیر نوآوری خود را اثبات کنند. استفاده و رواج مواد اولیه متنوع از جمله آلیاژ برنج و به ندرت نقره و بهره‌مندی از چوب‌های خود رنگ، به‌کارگیری مواد اولیه بسیار ریز که امکان ساخت خاتم‌هایی با نقش‌های بسیار ریز و ظریف را فراهم می‌کرد و همچنین ساخت قامه خاتم با اشکال 5 ضلعی، 8 ضلعی، 10 و 12 ضلعی - در این دوره بسیار مرسوم بوده است. نقوش خاتم‌کاری دوره صفوی هندسه‌ی بسیار منظم و ریزنقش بوده در حالی که این شاخصه در دوره قاجار کمتر در اولویت و اهمیت کار هنرمندان قرار داشته است. در دوره قاجار ساخت و به‌کارگیری خاتم‌هایی با نقش هندسی "هشت" و "شش ضلعی" (که بهترین نمونه‌های آن در تهران و شیراز ساخته شدند)، ساخت خاتم‌هایی با نقش "شش گلی"، ساخت خاتم با نقش "توگلو مروارید"، ساخت خاتم با نقش "ابری" و "طاقی" (فقط در شیراز و گاهی در تهران ساخته می‌شد)، نوآوری در تلفیقی هنر خاتم در کنار دیگر هنرها سبب خلق شیوه‌ای جدید با عنوان "خاتم معرق" است که در دوره‌های قبلی نمونه‌ای از این شیوه مشاهده نشده و می‌توان گفت تنها تلاش و ابتکار هنرمندان همین دوره می‌باشد؛ شایان ذکر است که این تلفیق در زیبایی اثر سهم به‌سزایی دارد و نمونه‌های بسیاری از این تلفیق زینت بخش موزه‌ها، گالری‌ها و اماکن هنری شده است. در راستای نوآوری در ساخت، نوعی خاتم با نقش گل‌های ریز به نام خاتم "پره‌ای" ساخته شد و در بسیاری از آثار این دوره خوش درخشید. استفاده و رواج این نقش خاتم در دوره‌های متأخر، در خاتم‌کاری میز کنفرانس اهدایی به ملکه الیزابت و میز کنفرانس موجود در گنجینه هنرهای سنتی و ملی پژوهشکده هنرهای سنتی سازمان میراث فرهنگی کشور می‌باشد که بیننده را به شگفت وادار می‌دارد؛ از این که هنرمند سطحی را تماماً از خاتم‌های زیبا در انواع رنگ‌های چشم‌نواز از خاتم پوشانده و خلاقیتش را همانند یک اثر نگارگری پر از رنگ، ظرافت و زیبایی به بیننده و مخاطبش عرضه می‌نماید. در این نوآوری اساس کار هنرمند خاتم‌کار، به کار گماردن و برش خاتم‌های رنگی در کنار هم و تا حد امکان استفاده از نزدیک‌ترین رنگ به طبیعت نقش است. چنانچه هنرمند معرق کار این کار را با استفاده از چوب‌های رنگی که رنگ آن‌ها نزدیک‌تر به رنگ اصلی نقش باشد،

همایش نوآوری و تحقیق هنر و علوم انسانی

انجام خواهد داد. جداولی که در ادامه آمده به ذکر دوره، نام خاتم، ویژگی شکل و نقش، مؤلفه‌های کیفیت، نوآوری، نظم و جنبه کاربردی و ... پرداخته تا خوانندگان هر چه بهتر متوجه این نوآوری‌ها در هر دو دوره باشند (جداول 1، 2 و 3).

جدول 1: بررسی نقش خاتم‌های دوره صفوی

دوره	نام خاتم	ویژگی شکل	تصویر	محل نگهداری	کاربرد
صفوی	نقش خاتم پنج و نقش هندسی عروسک	مواد اولیه استخوان، چوب عناب، فوفل		بقعه شیخ صفی در اردبیل	صندوق قبر
صفوی	خاتم با نقش جوی استخوان یا شمشه استخوان	مواد اولیه استخوان خود رنگ و رنگ شده (سبز) آلیاژ برنج چوب فوفل		بقعه شیخ صفی در اردبیل	صندوق قبر
صفوی	خاتم با نقش هندسی شمشه ده	مواد اولیه استخوان خود رنگ و رنگ شده (سبز) آلیاژ برنج چوب فوفل، عناب		مدرسه چهارباغ اصفهان	در ورودی

جدول 2: بررسی نقش خاتم‌های دوره قاجار

دوره	نام خاتم	ویژگی شکل	تصویر	محل نگهداری	کاربرد
قاجار	خاتم با نقش کپهای و مورد مداخل	استخوان خود رنگ آلیاژ برنج چوب خود رنگ رنگ(عناب)		کاخ گلستان تهران	رحل
قاجار	خاتم با نقش هفت شمسه	استخوان خود رنگ و رنگ شده(سبز) آلیاژ برنج چوب رنگ شده(سیاه)		کاخ گلستان تهران	جعبه مهر
قاجار	خاتم با نقش ابری دو دور	استخوان خود رنگ آلیاژ برنج چوب خود رنگ عناب و فوفل		کاخ گلستان تهران	در ورودی

جدول 3: تطبیق کمی و کیفی خاتم کاری دوره صفوی و قاجار

ویژگی	صفوی	قاجار
نوآوری در رنگ	کمتر دارد	دارد
تنوع رنگی	کمتر دارد	دارد
نوآوری و خلاقیت در روش ساخت قلمه (بی شتر به صورت تک گل است)	کمتر دارد	دارد
نوآوری در استفاده از مواد اولیه خود رنگ	دارد	کمتر دارد
نوآوری در استفاده از مواد اولیه رنگ شده	ندارد (تنها استخوان رنگ شده است)	دارد (علاوه بر استخوان، چوب نیز رنگ شده است)
نظم	دارد	دارد
نوآوری در آثار تزئینی تلفیقی (خاتم- معرق)	ندارد	دارد
جنبه کاربردی	کمتر دارد	دارد

6- نتیجه‌گیری

از خلاقیت تعریف‌های زیادی شده است، خلاقیت و نوآوری عامل رشد و شکوفایی استعداد و سوق دهنده به سوی خودشکوفایی، تلاش برای ایجاد یک تغییر هدفدار در توان اجتماعی یا اقتصادی، به‌کارگیری توانایی‌های ذهنی برای ایجاد یک فکر یا مفهوم جدید است و نوآوری خلاقیت متجلی شده و به مرحله عمل رسیده است، به عبارت دیگر نوآوری یعنی اندیشه خلاق تحقق یافته؛ نوآوری به‌کارگیری توانایی‌های ذهنی برای ایجاد یک فکر یا مفهوم جدید است. هنرمندان می‌توانند در چارچوب محتوا و قواعد سنتی آثار درخشانی به وجود آورند که نه تنها ابداع و خلاقیت را در خود دارند بلکه مانع آفرینش‌های پس از خود نیز نخواهند شد.

خلاقیت و نوآوری در آثار دو دوره مورد پژوهش این مقاله عبارتست از خلاقیت هنری که منجر به بروز تحول در هنر نامبرده و ایجاد سبک و شیوه جدید و بدیع هنری شده است. گاه این خلاقیت همان‌طور که در دوره صفوی رخ داده، در روند رشد و تکوین این هنر و جهت سهولت کار گامی برداشته است. گاهی هم این نوآوری در دوره قاجار برای دستیابی به تنوع و زیبایی بصری و رسیدن به جنبه‌های کاربردی اثر نسبت به دوره‌های قبل دستخوش تغییرات مثبت و کارآمدی شده که هنرمندان این هنر زیبا و سنتی تا امروز از این آب‌نخور بی‌نصیب نبوده و همواره هنر خود را مدیون نوآوری و نبوغ هنرمندان این دوره می‌دانند. هنرمندان این دوره در چارچوب محتوا و قواعد سنتی آثار درخشانی به وجود آوردند که نه تنها ابداع و خلاقیت را در خود دارند بلکه مانع آفرینش‌های پس از خود نیز نشدند. پس همان‌طور که ذکر آن رفت هنر سنتی دارای اصولی است که بر اساس آن می‌توان از خلاقیت به معنی خاص آن سخن گفت. خلاقیت در هر دو دوره مورد مذاقه این پژوهش نمایان‌گر است و در دوره قاجار با توجه به سیر تکامل هنر خاتم‌کاری اهمیت بیشتر و گیراتری نسبت به دوره صفوی دارد. بر مبنای مطالب و تصاویری که ارائه شد، می‌توان چنین بیان نمود که هنر خاتم‌کاری دوره قاجار ادامه‌ی هنر خاتم‌کاری دوره صفوی بوده که برخی به اشتباه معتقدند هنر خاتم‌کاری دوره قاجار، دوره زوال و نابودی این هنر بوده است. در این دوره هنرمندان علاوه بر خلق آثار زیبا و قابل تعمق خاتم‌کاری، با نوآوری و خلاقیت خویش مشعل این هنر را همواره روشن و پایدار نگاه داشته و الگویی برای دوره‌های بعد از خود شده‌اند.

تشکر

در پایان از زحمات استاد بزرگوار جناب آقای دکتر غلامعلی حاتم به جهت راهنمایی‌های ارزشمندشان کمال تشکر را

دارم.

مراجع

الف) کتاب‌ها:

- [1] روزی طلب، غلامرضا و جلالی، ناهید (1382)؛ هنر خاتم، چاپ اول. تهران: انتشارات سمت.
- [2] طهوری، دلشاد (1365)؛ هنر خاتم‌سازی در ایران، چاپ اول. تهران: انتشارات سروش.
- [3] کوماراسوامی، آناندا (1389)؛ هنر و نمادگرایی سنتی، صالح طباطبایی. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.

ب) مقالات:

- [4] بیگی، حسن (1363)، « خاتم هنری به ظرافت اندیشه »، سروش، ش 251، تهران: 65.
- [5] ستوده کویری آرانی، عنایت اله و آقایی، حسین، « خلاقیت و نوآوری »، پژوهش‌های مدیریت راهبردی، بهار، ش 37، تهران: 24 - 40.

د) سایر منابع:

- [6] دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه، 1373، جلد 7، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- [7] مصاحب، غلام حسین، دایره المعارف فارسی، 1345، جلد اول، چاپ اول، تهران، انتشارات فرانکلین.
- [8] معین، محمد، لغت‌نامه، 1387، به اهتمام عزیز اله علیزاده، تهران، انتشارات میلاد.

ه) منابع تصویری:

- [9] جوادی، غلامرضا (1378)؛ نگاهی به عمارت کاخ موزه مرمر، تهران: نشر کلید.
- [10] طهوری، دلشاد (1365)؛ هنر خاتم‌سازی در ایران، چاپ اول. تهران: انتشارات سروش.
- [11] نگارنده: آرشیو تصویری نقوش و آثار خاتم‌کاری.